

בעיות מושגיות במחקר של עדות ישראל

עוזיאל שמלץ

לשם חלוקת אוכלוסיות יהודיות למרכיבהן הדמוגרפיים או המבניים, רגילים להשתמש בשפה העברית במונחים כגון: עדה, כולל, קהל, קהילה, ובסגנון מליצי גם שבט וכו'. לכל אחד מהמונחים האלה יש היסטוריה ארוכה ומגוונת ולפעמים הם עשויים להיות מילים נרדפות. באחרונה מרבים להשתמש במלה 'עדה' ובה נשתמש בהמשך מאמר זה, אם אין סיבה להשתמש במונח אחר.

מאמר קצר זה יתמקד בנושא הסיווג של עדות ישראל ויצביע על אחדים מהקשיים הקיימים בנושא זה. עיקר תשומת הלב תוקדש לתחום הדמוגרפי-חברתי ולמאות "ט-כ", אם כי לנאמר להלן יש השלכות גם על תחומים אחרים ותקופות אחרות. המאמר לא ידון בהיסטוריה של עדות מסוימות, בצביון הסגולי ובמנהגיהן או במורשתן התרבותית — לא כל שכן בהבטים של אנתרופולוגיה פיסית וגנטיקה.

א. חוסר אחידות

תופעה בולטת היא חוסר האחידות השורר בתפישות, בסיווגים ובמונחים הנוהגים בתחום זה. דבר זה לא ייפלא בשים לב לפיזור של העם היהודי ושל העוסקים במחקר על אודותיו וכן לגיוון המצבים והתיפקודים שבהם מדובר.

נביא דוגמאות אחדות לאי-אחידות זו מארץ-ישראל בתקופת המעבר בין המאות "ט-כ". בחרנו להדגמה את ארץ-ישראל, ובפרט את ירושלים, בגלל ההזדמנויות הנרחבות שהתקיימו בהן למפגש בין בני עדות שונות, ובגלל ריבוי המקורות הכתובים — בעיקר בעברית — המאפשרים לעמוד לא רק על בעיות מהות אלא גם על בעיות מינוח בשפה זו.

בחמשת המיפקדים של יהודי ארץ-ישראל, שנערכו ביוזמת משה מונטיפיורי בין

מאמר זה מבוסס על הרצאה של המחבר בקונגרס הבינלאומי הרביעי של משגב ירושלים 'תרבות וחברה בקהילות יהודי ספרד לאחר הגירוש', ירושלים, יוני 1992. המחבר מביע את תודתו לגב' אסתר בסן ולגב' רונית אוחנה על עזרתן בהכנת המאמר. פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

השנים תקצ"ט (1839) לתרל"ה (1875),¹ מוצאים בכותרת של רוב עמודיהם, שהיהודים הרשומים בהם נמנו עם ק"ק מסוים. נוסח זה הופיע גם כאשר הכותרת היתה מודפסת, והסופר ציין ביד את שם הקבוצה המתאימה. בירושלים, שבה נתרכזה האוכלוסייה היהודית הגדולה ביותר בין ערי הארץ, היתה למעשה חלוקה לק"ק ספרדים, לק"ק מערבים ולכוללים שונים של אשכנזים (שנקראו ב-1839 אף הם בשם ק"ק ומאוחר יותר לפעמים בניסוח 'היהודים ממחוז פלוני'). המערבים הופיעו ברשימות נפרדות רק בשלושה מהמיפקדים הירושלמיים. ב-1839 הם היו עדיין מועטים וכולם נכללו בין הספרדים. אחרי כן גדל מספרם ורובם הגדול נרשם לחדר. לא כן במיפקד של 1875, כאשר כל המערבים נכללו אולי שוב בין הספרדים (ראה גם להלן). תת-החלוקה של האשכנזים בירושלים גדלה משלושה כוללים בתקצ"ט (1839) ל-13 בתרל"ה (1875). חלוקות אלה נקבעו, כפי הנראה, על-ידי המוסדות היהודיים המקומיים עצמם, שהרכיבו את רשימות התושבים והמציאו אותן למונטפיורי. א"מ לונץ, בסקירה על מספר התושבים בירושלים, שנתפרסמה בשנת 1895, הבחין בשבע עדות בקרב היהודים: אשכנזים, ספרדים, מערבים, גורזים,² בוכרים, תימנים, פרסים.³

במיפקד העות'מאני בשנת 1905⁴ הבחינו השלטונות בשלוש חטיבות בקרב יהודי ירושלים: אשכנזים, ספרדים ומערבים.

במיפקדים המקומיים של האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל, שנערכו בכל ישובי מגוריהם של היהודים בשנות תרע"ו-תרע"ט (1916-1919),⁵ נכללה שאלה על 'עדה'. אחדות מהתוצאות, הנוגעות למאמר זה, מובאות בטבלה בעמוד הבא. מספר העדות שהובחנו במיפקדים בערי הארץ ובמושבותיה נע אפוא בין ארבע לכעשרים.

בירושלים במיפקד 1916 הובחנו שמונה עדות גדולות, כל אחת מעל 500 נפש, שפורסמו בסדר הבא: אשכנזים, ספרדים, תימנים, מערבים, גורזים, פרסים, בוכרים, חלבים. בנוסף צוינו באופן תמציתי עוד ארבע-עשרה עדות קטנות מ-300 איש כל אחת, ביניהן חמש עם פחות מ-20 איש. עם האחרונות נמנו קראים ושכמים. כסך-הכל צוינו כעשרים עדות בירושלים, שהיתה מקום הריכוז העיקרי של מרבית העדות המזרחיות בארץ-ישראל.

לירושלים, ולגביה בלבד, פורסמה על סמך מיפקד 1916 גם סטאטיסטיקה מקבילה של האוכלוסייה היהודית, מחולקת לכתריסר 'כוללים'. אלה היו על-פי מינוח המיפקד

- 1 המיפקדים המקוריים שמורים באנגליה; מיקרופילמים נמצאים ברשות הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים; המיפקד המוקדם ביותר (משנת תקצ"ט) התפרסם — ראה: מיפקד. זאת צורת הכתיב אצל לונץ ובמיפקדים מתקופת מלחמת-העולם הראשונה.
- 2 ראה: לונץ.
- 3 המיפקד המקורי שמור בגנון המדינה בירושלים. עיבוד סטאטיסטי של החומר הירושלמי — ראה: שמלץ, האוכלוסייה.
- 4 ראה: ספירה.
- 5

עדות יהודיות בארץ-ישראל על-פי המיפקדים המקומיים בשנות 1916-1919

אחרים	אוכלוסייה			מספר		ערים ומושבות
	מערכים	ספרדים	אשכנזים	סה"כ	העדות*	
7,128	1,029	5,323	13,125	26,605	כ-20	ירושלים
955	26	1,228	4,100	6,309	6	יפו גולי יפו
189	2	375	2,472	3,038	9	במושבות יהודה
11	46	444	256	757	4	חברון
110	197	555	544	1,406	7	חיפה
148	262	1,462	1,194	3,066	8	טבריה
74	28	728	1,858	2,688	4	צפת
						מושבות:
1,187	19	375	6,048	7,629	12	יהודה**
326	—	121	1,186	1,633	5	שומרון
297	—	75	1,365	1,737	6	גליל תחתון
31	2	162	868	1,063	4	גליל עליון

* בלי גרים, שכמים⁶ וילא ידוע⁶ (אנשים מועטים).
** בלי גולי יפו.

עצמו: ספרדי, מערבי, גורזי, תימני, ועד הכוללים, חב"ד, רוסיה, אוסטריה, רומניה, אמריקה, הו"ד (הולאנדייטשלאנד), אי-מסומן. בנושא הכוללים האלה ראה להלן. גם במיפקדים שנערכו סמוך למלחמת-העולם הראשונה ראויה לתשומת לב אי-היציבות בהתחמה בין ספרדים למערבים, שעליה הצבענו כבר לעיל בהקשר למיפקדי היהודים בירושלים שנערכו ביוזמת מונטיפיורי. רגילים לחשוב על יפו וחיפה כשני ריכוזים של יהודים מערבים בערי החוף של ארץ-ישראל כמעבר בין המאות הי"ט-הכ'. ואכן במיפקד של יהודי יפו בשנת תרס"ה (1905) נספרו 890 מערבים ו-840 ספרדים, אך במיפקד משנת 1916 נרשמו רק 26 מערבים לעומת 1,228 ספרדים. בין גולי יפו שנפקדו במושבות יהודה לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה נרשמו 2 מערבים בלבד ואילו 375 ספרדים. בדומה נרשמו בחיפה במיפקד משנת תרס"ג (1903) 668 מערבים ו-213 ספרדים.⁷ אולם בשנת 1919 — רק 197 מערבים ו-555 ספרדים. בצפת, שהיתה ידועה במאה הי"ט כמרכז של יהודים מערבים בארץ-ישראל, נרשמו

6 יתכן שהם היו שומרונים (וכך גם להלן) — ראה: ספירה, כרך ב, עמ' 32.
7 יהודי יפו, תרס"ה: ראה: ספירה, כרך א, עמ' 23-24. גולי יפו — השווה: שם, עמ' 43, 89. חיפה תרס"ג — ראה: שם, כרך ב, עמ' 3-4.

בשנת 1919 רק 28 ככני עדה זו לעומת 728 ספרדים. מסתבר שבמפקדים בשנות 1916-1919 נכללו רבים מהמערבים בין הספרדים. במבוא לפרסום המיפקד החיפאי המאוחר יותר נאמר בפירושו: 'ההפרש הזה בא, כמו בשאר המקומות, מפני שטשטשו ההבדלים בין העדה המערבית והספרדית, ורוב המערבים נכלל בשם "ספרדים"'.⁸ א' רופין⁸ ו' בן-צבי,⁹ בחיבוריהם הנפרדים סביב שנת 1930, השתיתו את חלוקת היהודים בעולם ובארץ-ישראל על המסורות הלשוניות: אשכנזים (לרוב עם רקע יידיש); ספרדים (לרוב עם רקע לאדינו); דוברי ערבית (תימנים, סורים לסוגיהם, בבליים, מערבים); דוברי ניבים פרסיים (פרסים, אפגאנים, בוכארים); כורדים (דוברי ארמית — שפת התרגום); יהודי הקאווקאז (ביניהם דוברי גרוזית ודוברי תאית). בשנת 1933 פירסם ועד העדה הספרדית בירושלים רשימה של 19 עדות לא-

אשכנזיות עם אומדנים של אנשי כל עדה בירושלים ובארץ-ישראל כולה.¹⁰ במיפקד של יהודי ירושלים בשנת 1939 נכללה שאלה על העדה ובפירסום התוצאות חולקה האוכלוסייה לכ-15 קבוצות, כדלקמן: אשכנזים, ספרדים, תימנים, מערבים, חבלים, דמשקאים וכו', בבליים, אורפאליים, כורדים, פרסים, בוכארים, אפגאנים, הודים, גורגיים, לא ידוע, גרים, קראים.¹¹ אין ולא כלום בין סדר זה של העדות ובין מספר אנשיהן, אלא מסתבר שהעדות סודרו לפי שיקולים לשוניים-גיאוגראפיים.

מ"ד גאון בדק את תיקי האגודות הרשומות במינהל המחוזי בירושלים והרכיב רשימה של 'ארגונים וקבוצים בני ארצות המזרח'. רשימה זו, שבה צוינה שנת הייסוד של כל גוף כזה, מגיעה עד שנת תש"ד ועד בכלל והיא מקיפה כ-40 פריטים.¹² בולטת בה הזיקה לעיירה זו או אחרת, לעיתים קטנה, באזור המפגש בין המדינות העכשוויות, תורכיה, פרס, עיראק וסוריה. ניתן להניח, כי התפוררות הממלכה העות'מאנית הביאה לידי כך שאנשים העדיפו להתייחס לעיירה המסוימת שממנה באו מאשר לאחת המדינות הני"ל, החדשות ברובן. יחד עם זאת סביר לשער, שמלבד המוצא הגיאוגראפי המדויק פעלו כגורמי הפיצול הרב גם מניעים משפחתיים (הכוונה למשפחות נרחבות), נאמנות למנהיג זה או אחר וכו'.¹³

לאחרונה הבחין י' בצלאל ביותר מ-20 עדות יהודיות, אגב דיון בלשוניותהן וספרותן.¹⁴

8 ראה: רופין (הספר תורגם מגרמנית), עמ' 59-60.

9 ראה: בן-צבי.

10 ראה: סקירה. יצוין, כי מזכיר ועד עדת הספרדים בירושלים היה מ"ד גאון (וראה להלן).

11 ראה: גורביץ.

12 ראה: גאון. ברשימה זו הופיעו גם 'הולאנדים'.

13 כבר במיפקדים משנות 1916-1919 הופיעו לפעמים 'בבליים' ו'בגדאדים' כעדות נפרדות, למשל בירושלים.

14 ראה: בצלאל.

ב. שתי תפישות יסוד

לגבי המושגים עדה, כולל ודומיהם, קיימות שתי תפישות יסוד, שאפשר לכנותן הדמוגראפית-חברתית והארגונית. בהתאם לתפישה הדמוגראפית עשויה אוכלוסייה יהודית להתחלק לפי המוצא הגיאוגרפי של המשפחות והאנשים, שפות התקשורת הפנימית שלהם, ההגיייה המסורתית של העברית, דיני ההלכה היהודית, המורשת התרבותית ומנהגים לסוגיהם. לעומת זאת התפישה הארגונית מעמידה במרכז את ההשתייכות או הזיקה של משפחות ואנשים למוסדות יהודיים עיקריים, כגון: קהילה מסוימת, בית-כנסת, ישיבה, חברה קדישא, מועדון, וכו'.

למעשה שררה ושוררת לעיתים ערכוביה בין שתי התפישות, לא רק בחיי יום-יום אלא גם בנסיונות שנעשו לעסוק בנושא במישור העיוני. לערכוביה זו תרמו לפחות שלוש סיבות:

(1) אותם המונחים עצמם – עדה, כולל וכו' – משמשים, בהתאם לנסיבות, גם במובן הדמוגראפי וגם במובן הארגוני (ראה דוגמאות להלן).

(2) בהקמה ובתפעול של מוסדות יהודיים ניכרה נטייה להתחלקות לפי קווים שכינינו אותם דמוגראפיים. הדבר בולט בבתי-הכנסת, שבהם קיימים נוסח תפילה וניגון בהתאם למוצא של המתפללים.

(3) האנשים שייחסו את עצמם – או יוחסו על-ידי אחרים – לעדה, כולל וכו' לעיתים לא היו אחידים במובן הדמוגראפי (מבחינת מוצא וכד'), אלא רבגוניים במידה זו או אחרת. זה קרה, למשל, במקרים שבהם נכללו בעדה הספרדית גם בני עדות מזרחיות בעלות מסורת לשונית ומנהגים שונים לגמרי מאשר דיבור בלאדינו ושמירה על מורשת יהדות ספרד.

דוגמאות מאלפות לערכוביה שיכולה לשרור בתחום זה, הן בעיני האוכלוסייה היהודית עצמה והן בעיני חוקריה, ניתן למצוא במיפקד שנערך כאמור בקרב יהודי ירושלים בשנת 1916. במיפקד זה, שהתקיים לפני רבות מתמורות המודרניזאציה, נשאלו משקי הבית¹⁵ גם על העדה וגם על הכולל שהם מתייחסים אליהם. בפרסום המיפקד הובאו בנפרד טבלה סטטיסטית של התחלקות האוכלוסייה היהודית לפי 'עדות' והתחלקותה לפי 'כוללים', ונעשה ניסיון להבהיר את שני המונחים. מתוך המספר הרב של עדות מזה ושל כוללים מזה, המובחנים במיפקד הירושלמי מ-1916, בחרנו את אלה הנושאים שם וזהה והשוונו את גודל אוכלוסייתם. קיבלנו את התמונה הבאה, המפתיעה ביחוד לגבי הספרדים:

על-פי כולל	על-פי עדה	
10,018	5,323	ספרדים
1,636	1,956	תימנים
912	1,029	מערבים
420	572	גורזים

מהמספרים האלה יוצא, כי פי שניים יותר ספרדים נמנו לפי כולל מאשר לפי עדה. חברי ההסבר למונחים עדה וכולל, אשר מובאים אף הם בפרסום המיפקד הירושלמי מ-1916 ושאונו מצטטים להלן, ספק אם הם עוזרים במישרין ליישב את הסתירה בין המספרים המקבילים לכאורה.

עדות: תשומת-לב מיוחדת הוקדשה בשעת קבוץ-החומר לעדות השונות אשר ירושלים מתנַננת בהן. מחוץ לעדות העיקריות, כגון האשכנזית, הספרדית, המערבית והתימנית, מתפלגים היהודים המזרחיים שוב לעדות מעדות שונות. לא תמיד פועל רק ההבדל המדיני; גם בני חבל אחד ובני עיר אחת שנתגלגלו לירושלים נקראו בשם מקום מוצאם וקבעו להם במת-עדה לעצמם. ככה קמו הבוכרים, הגורזים והדגיסטנים; הפרסים והקורדים; הבבלים, הבגודים והג'רמוקלים,¹⁶ האורפלים, החלבים והדמשקים.

אם שמים לב להבדל בין פסיקים ובין נקודות-פסיק, מוצאים כאן חלוקה אזורית של עדות המזרח: בממלכה הצארית, בפרס וסביבתה, בארם נהריים, באזור הסורי. התימנים והמערבים לא נזכרו בהקשר זה; יש לחשוב שייחודם כעדות ראשיות היה ברור דיו.

כוללים: עדות ירושלים מתפלגות שוב לכולליהן השונים. חלק מהם נושא עוד את שם העדה: הספרדי, התימני, הגורזי, הפרסי. חלק יקרא בשם כללי: חב"ד, ועד-הכוללים. ורובם נקראים על שם המדינה או העיר אשר משם יבואו בני הכולל והכספים. שם הכולל מסמן אפוא במדה ידועה את מוצא הירושלמים למדינותיהם ועריהם, עד כמה שהזכות על הכולל לא עברה בירושה מצד אחד. בתחלת הישוב הישן-המחודש (בשנת תקע"ב בערך) היה לאשכנזים כולל אחד משותף, הוא כולל וילנה, כולל אשר כלל את כל 'ארבע הארצות' ירושלים, חברון, צפת וטבריה. אחר-כך התפלג הכולל הזה ל'פרושים' ו'חסידים', ושוב התפלגו הכוללים המרכזיים הללו לחלקים וחלקי-חלקים, לפי הארצות והערים השונות.

16 על-פי השם של עיירה במזרח תורכיה.

לאחר משפטים אלה מופיעה רשימה של שלושים ואחד כוללים אשכנזיים (מלבד הכולל הספרדי) ואכן נוכחנו כבר לדעת בהקשר למיפקדי מונטיפיורי, שהאשכנזים בירושלים נהגו לקרוא לחטיבותיהם בשם 'כוללים'. תת-החלוקה של האשכנזים לכוללים נעשתה מצד אחד לפרושים ולחסידים, ומצד שני לפי אזורי מוצא בחו"ל, שמהם הכוללים שאבו את איושם ואת מימונם. ניתן להוסיף, כי ה'חלוקה' (העברת כספי הסיוע מחו"ל לנזקקים) נעשתה באמצעות הכוללים, ביחוד אצל האשכנזים. אשר לקושיה על כך שהתקבלו מספרים שונים לעדה ולכולל בעלי אותו שם, ביחוד לגבי הספרדים, נדמה שניתן למצוא את עיקר ההסבר בהיסטוריה הפנימית של יהודי ירושלים במאה ה"ט. בשליש הראשון של המאה ההיא היו האשכנזים מועטים ונמצא רק גוף גדול אחד של יהודים מאורגנים, שהוכר אף על-ידי השלטונות – העדה/הכולל של הספרדים. אחרי כן נפרדו בזו אחר זו עדות שונות מהספרדים: האשכנזים, המערבים, הבוכארים, התימנים וכו'. כמו כן חלה תת-חלוקה של האשכנזים וניכרה נטייה לתת-חלוקה גם בעדות המזרחיות. ברם תהליכים אלו לא התמצו בהכרזה חד-פעמית, אלא באו לכיטוי בהשגת מעמד פחות או יותר עצמאי בתחומים שונים: בתידין רבניים, קבורה, שחיטה, רכוש, מקורות מימון מחו"ל (בין היתר, באמצעות שד"רים), שכונות מגורים נבדלות, קבלת הכרה מצד השלטונות וכו'. לכן היתה ההתפרדות – הן המעשית והן הרשמית – של העדות בירושלים תהליך מורכב וממושך, שבעצם לא הסתיים אף פעם. בכל עת יכלו אלה שלא השיגו עצמאות במובן זה או אחר להחשב כנמנים עדיין עם העדה/הכולל של הספרדים.¹⁷ לא בכדי נרשם בטבלת העדות של המיפקד הירושלמי משנת 1916, לאחר פירוט שמונה העדות הגדולות, טור שכותרתו 'עדות שונות (כולל ספרדי)' – משמע כי העדות הקטנות נחשבו מבחינה ארגונית עדיין כחלק מהכולל הספרדי.

יוצא אפוא כי בשימוש הלשוני של המיפקד הנ"ל, אך לא רק בו, התחלף מדי פעם הדירוג של המושגים 'עדה' ו'כולל'. לפעמים עדה הקיפה כוללים שונים ולפעמים קרה ההיפך. עם הכולל הספרדי נמנו גם עדות מזרחיות קטנות, ואילו העדה האשכנזית התפצלה למספר ניכר של כוללים.¹⁸

בפירוט סטטיסטיים יש לפחות עוד דוגמה אחת לשוני בולט בממדי העדה/הכולל של הספרדים, לפי תפישות שונות. במיפקד יהודי ירושלים משנת 1939, שנערך בצורה מודרנית על-ידי ביקורי פוקדים מבית לבית, נספרו 38,000 לא-אשכנזים וביניהם 10,600 'ספרדים'. ואילו הסקירה שנכתבה שנים אחדות לפני כן

17 אין באן המקום לעמוד על התבדלות העדות בירושלים ומאבקי הכוח שהיו כרוכים בכך. סקירה קצרה על חלק מהתהליכים ועל הספרות בנידון – ראה: שרעבי.

18 יש לשים לב לכך, כי במיפקד הירושלמי מ-1916 היו 627 משקי בית עם 1,622 אנשים שהכולל שלהם לא נודע ('איי-סומנים'), בעוד שלא היו מקרים דומים מבחינת העדה. כלומר, המיפקד הצליח לשייך את כל היהודים לעדותיהם (שפורטו בפירוט רב, ראה לעיל), אבל לא שייך את כולם לכולל זה או אחר. אכן היו יהודים שלא נמנו עם כולל, למשל משפחות שלא נזקקו ל'חלוקה'.

ופורסמה בשם העדה הספרדית עצמה נקבה אמנם כסך הכל דומה של לא-אשכנזים (38,300) אך רק במחצית מספר הספרדים (5,300).¹⁹ מסתבר שהעדה נקטה גישה הרבה יותר צרה בהגדרתה העצמית. אין זה מן הנמנע שהיה עניין להנהגה הספרדית מצד אחד שהספרדים ייכללו יחד עם ציבור גדול של לא-אשכנזים, שבתוכם הם נהנו מעמדת יוקרה, ואילו מצד שני להיבדל מבחינה חברתית-דמוגרפית מעדות לא-אשכנזיות אחרות.

עמדנו עד כה על אי-אחידות בשימוש במונחים עדה וכולל ועל ריבוי הסיווגים בתחום זה. להלן נפרט גורמים המקשים על הגדרת עדות וההבחנה ביניהן.

ג. רמת הפירוט של העדות

הבאנו דוגמאות אחדות של פירוט למספר רב של עדות/כוללים. לעומת זאת קיימת גם נטייה להסתפק בחלוקה לשתיים או לשלוש חטיבות בלבד: אשכנזים ואחרים (המכונים לעיתים ספרדים במובן הרחב של המלה); או אשכנזים, ספרדים במובן הצר, כלל עדות המזרח. ספרדים במובן הצר של המלה משמעם העיקרי הוא דוברי לאדינו (ראה להלן).²⁰ ברור שצמצום הפירוט מביא לידי פשטות ובהירות כביכול. לא פחות ברור, כי מבחינה דמוגרפית-חברתית העדות המזרחיות נבדלות מהספרדים עצמם והינן רבגוניות מאוד (קיים שוני בין בוכארים, בגדאדים, תימנים, מרוקאים וכו'). במחקר החברתי על אודות יהודי מדינת ישראל בעשרות השנים האחרונות הופיע גם קושי במינוח. ישנה נטייה להנגיד שני גושים גדולים, ולכנותם אשכנזים וספרדים. בחיבורים בשפה האנגלית הם נקראים לעתים Western Jews מול Eastern Jews. על אי-הדיוק הקיים בצירוף של ספרדים במובן הצר ושל בני עדות המזרח הצבענו זה עתה, ואילו המינוח Western Jews לעומת Eastern Jews סותר את המציאות הגאוגרפית. מרכז הכובד ההיסטורי של האשכנזים היה באירופה המזרחית — הרבה מזרחה מן הקבוצה הגדולה ביותר של הלא-אשכנזים, ששכנה במגרב. ישנו קושי נוסף בהתאמת המינוח האנגלי לשפה העברית, שבה יהודים 'מערביים' יכולים להיות על-פי התפרצות של ימינו תושבים של מערב-אירופה וכיחוד של אמריקה; בעוד שהיסטורית הם היו תושבי המגרב.

19 מיפקד 1939 — ראה: גורביץ. סקירה מטעם העדה הספרדית — ראה: סקירה. אשר למספר הלא-אשכנזים (38,000) — על-פי ההשוואה עם המיפקד הירושלמי של 1939 יש לשער כי מספר זה היה מוגזם.

20 בפרסום העדה הספרדית בירושלים נאמר על הצירוף של הספרדים ושל כל שאר העדות הלא-אשכנזיות כי יחד 'הם מכונים בשם עדות המזרח' (ראה: סקירה, עמ' 4), הכוונה לחלוקת כלל האוכלוסייה היהודית לשתי חטיבות בלבד: אשכנזים, אחרים.

ד. גורמי קושי בהגדרת עדות ובהבחנה ביניהן

לחוסר האחידות בענייני העדות/הכוללים ובמינוח, מלבד הדר־משמעותיות הדמוגראפית-הארגונית, שתוארה לעיל, תורמים גם גורמים רבים אחרים. עם גורמים אלה נמנו הבאים:

כמישור המציאות החברתית:

- (1) הפיזור של העם היהודי והמרחקים בין מקומות מגוריו.
- (2) השוני הבולט בין מקומות מגורי היהודים מבחינת המצב הן של היהודים עצמם והן של האוכלוסייה הכללית שסביבם.
- (3) התמורות הרבות והמהירות שחלו בדורות האחרונים.
- (4) ההגירות השכיחות של היהודים, לרבות העלייה לישראל.
- (5) השואה שהשמידה לא רק את רוב האשכנזים באירופה אלא גם את רוב הספרדים שישבו בארצות הבלקאן.
- (6) התהוות ישוב יהודי גדול בארץ־ישראל והקמת מדינת ישראל.
- (7) נישואין בין־עדתיים בקרב יהודים במדינת ישראל, ובתפוצות נוספה על כך התרחבות הנישואין המעורבים עם בני זוג לא־יהודים. בשני המקרים נוצרות בעיות בהגדרת הזהות של הצאצאים.
- (8) העובדה שלקיום של עדה או אפילו רק של בית־כנסת יש צורך במספר מספיק של יהודים במקום או באזור המסוים. וכאשר אין המספר הדרוש, נוטים המועטים להצטרף לקבוצות אחרות ולהיטמע בהן.
- (9) כיום יש אדישות לגבי העדתיות המפורטת בחוגים נרחבים של יהודים, ביחוד בתפוצות — אם כי מצוי גם 'חיפוש שורשים'.
- (10) הסובייקטיביות שבשיוך אדם — על־ידי עצמו או על־ידי אחרים — לעדה מסוימת. העובדה כי אותו אדם יכול להיות מסווג בתור מערבי, בכלי (עיראקי), תימני וכו' או ספרדי (ראה גם להלן) נוטלת את רוב ערכה ההבחנתי מההסתמכות על עדות.
- (11) הסובייקטיביות הנ"ל גוררת אחריה חוסר עקביות בשיוך. אותו אדם יכול לקרוא לעצמו — או להיקרא על־ידי אחרים — פעם מערבי, בכלי, תימני וכו' ובהזדמנויות אחרות או בזמנים אחרים ייקרא ספרדי.

כמישור המחקר:

- (12) חוסר מסורת מגובשת בהכחנה בין עדות ישראל, שאחדות מהן נמצאו כמעט מחוץ לטווח המודעות של רוב היהודים תושבי אירופה-אמריקה.
- (13) חוסר הסכמה בין החוקרים בנידון, ואפילו העדר ליבון רציני של בעיות אלו. כפרט אין הגדרה מקובלת מה זאת עדה ואין קריטריונים מקובלים להבחנה בין עדות.

ה. תת-חלוקה של האשכנזים

לפעמים מתעורר הצורך לחלק לחטיבות משנה גם את השכיחה בעדות — את האשכנזים. בעבר התגוררו כמעט כל האשכנזים באירופה, כאשר ריכוז גדול שלהם היה במזרח יבשת זו, ואז היה מקובל להבחין בין יהודי ליטא, גליציה וכו' — על-פי אזורים היסטוריים. הבחנה אחרת בקרב האשכנזים היתה בין החסידים למתנגדים (בארץ-ישראל הם נקראו 'פרושים'), והחסידים בתוכם נחלקו לפי חצרות האדמו"רים שאת מרותם הרוחנית הם קיבלו. כיום מתגוררים האשכנזים על פני כל היבשות והעיקרון המתבקש לחלוקתם הוא גיאוגרפי — על-פי מדינות וערים. ברם אין זה נהוג לכנות את חטיבות האשכנזים בשם 'עדות'. בארץ-ישראל קראו להם 'כוללים', כפי שצויין לעיל.

ו. בעיות מיוחדות בנוגע לספרדים

ההגדרה 'ספרדים' מיוחסת מצד אחד לאלה אשר מוצאם מספרד או מפורטוגאל והיתה להם מסורת של דיבור בלאדינו, ספרות עשירה, דיני הלכה ומנהגים מיוחדים; מצד שני שכיח למצוא שמונח זה מתרחב לכל הלא-אשכנזים. נדמה שלהתהוות המובן הרחב סייעה יוקרתם התרבותית-חברתית הרבה של הספרדים (במובן הצר) מבין הלא-אשכנזים ומעמדם הרשמי בממלכה העות'מאנית, שבה ובשכנותיה התרכזו בעבר רוב היהודים הלא-אשכנזים. ככל אופן, תופעה נפוצה היא למצוא בבליים, מערבים, תימנים וכו', המכונים — לפחות לפעמים — ספרדים.

לספרדים במובן הצר של המלה היה ריכוז גדול בתורכיה ובארצות הבאלקאן ופזורה ששכנה ביחוד בקדמת אסיה, בצפון אפריקה ובכמה ארצות באירופה ובאמריקה. בין תת-הקבוצות של הספרדים היו קיימים בעבר מרחקים גדולים והבדלים תרבותיים. בעשרות השנים האחרונות שלפני השואה דמו הספרדים באירופה לאשכנזים מבחינה דמוגרפית-חברתית.

קושי מיוחד קיים לגבי יהדות צפון-אפריקה לשעבר. רווחת ההנחה, שרכים מהם מקורם במגורשי ספרד ופורטוגאל, אולם רק מקצתם שמרו על דיבור בלאדינו או בספרדית (בעיקר בטאנג'יר ובסביבתה). אין כל אסמכתאות סטטיסטיות לחלוקת יהדות צפון אפריקה לספרדים ולאחרים לפי הגדרה כלשהי.

ז. הצעה לסיווג בסיסי של העדות

להלן תוצע גישה חלופית לסיווג אוכלוסייה יהודית בהתאם לרקע הגיאוגרפי-תרבותי של הקבוצות המרכיבות אותה. אבל קודם לכן, לסיכום הדיון בעדות, מובאת

כאן הצעת סיווג העשויה להיות לעזר למי שעוסק בנתונים שהופקו מתשובות לשאלה על עדת הנשאלים. הצעה זו מתחשבת בדוגמאות שהובאו לעיל ובאחרות וכן בהתפתחויות שחלו בעשרות השנים האחרונות, ועם זאת היא משתדלת לאפשר השגת תמונה דמוגרפית-חברתית בעלת משמעות, תוך ניסיון להימנע מפירוט יתר מצד אחד ומצמצום יתר מצד שני.

הסיווג המוצע הוא: אשכנזים, ספרדים (עם מסורת של לאדינו), מערכים, תימנים, סורים (דמשקאים וחלבים), כבלים, כורדים (כולל אורפאלים), פרסים (כולל אפגאנים), כוכאים, קאווקאזים (גרזים ודאגיסטאנים), הודים, אתיופים. את הרשימה הזאת יש לראות כתשתית סיווגית בלבד. יכולים לסדר אותה — וגם לפצל או לחבר פריטים שבה — לפי שיקולים גיאוגרפיים, לשוניים וכמותיים (מספר אנשי העדה בעולם או במקום הנחקר).

ח. גישה חלופית: ארץ לידה/מוצא

בארץ-ישראל שלפני הקמת המדינה נהגו שלטונות המאנדאט לשאול את התושבים על דת, לאום, ארץ לידה או נתינות, ופירסמו נתונים על-פי מאפיינים אלה. הסטאטיסטיקות של הסוכנות היהודית חילקו את היהודים לפי עדות. דוגמה מהמחצית השנייה של תקופת המאנדאט היא מיפקד יהודי ירושלים משנת 1939, שנזכר לעיל. מאז ראשית המדינה הסטאטיסטיקה הרשמית של ישראל, המנוהלת על-ידי הלשכה המרכזית לסטאטיסטיקה, אינה משתמשת עוד בגישה הסובייקטיבית מדי של ההשתייכות לעדות אלא מתבססת על חלוקת היהודים לפי ארץ הלידה. מאז 1961 שואלים במיפקדי האוכלוסייה את ילידי ישראל גם על ארץ לידת האב. צירוף של ילידי חו"ל שנולדו בארץ מסוימת ושל ילידי ישראל שאביהם נולד באותה ארץ מביא לידי חלוקה דו-דורית של האוכלוסייה היהודית, לפי המוצא הגיאוגרפי.

לגישה זו יש היתרון המכריע של שימוש בקריטריון אובייקטיבי. ברם גם לגישה זו יש מגבלות אחדות, ומן הראוי שהמשתמשים בנתונים יהיו מודעים להן, מה גם שהשפעת אחדות מהמגבלות עשויה לגדול במשך הזמן.

(1) שוני בתוך ארצות: בארצות מסוימות מתקיימות או התקיימו חטיבות שונות בקרב היהודים, שאפשר להבחין ביניהן רק על-פי מידע נוסף על עצם ידיעת שם הארץ. לדוגמה: בעיראק התגוררו כנאדים וכצראווים מזה ויהודים כורדים מזה. בצרפת בימינו יש טעם להבחין, למטרות מחקר, בקבוצות אחדות בקרב האוכלוסייה היהודית: ותיקים מאלזאס-לורין (שהם אשכנזים), ותיקים מדרום צרפת (הקרובים לספרדים); מהגרים ממזרח אירופה, מהגרים מצפון אפריקה. כברית-המועצות לשעבר היה מצב מסובך במיוחד. בחלקה האירופי של מדינה ענקית זו גרו בעיקר אשכנזים, ואילו ברפובליקות האסיאניות נמצאו עדות של יהודים מקומיים: גרזים, דאגיסטאנים,

בוכארים וכו'. יתר על כן, היו הגירות לא־מועטות של יהודים בין אירופה לאסיה בשני הכיוונים. בארצות של מרכז אירופה ומערבה, שהיהודים בהן היו רובם אשכנזים, נמצאו לפני השואה גם קהילות ספרדיות-פורטוגזיות. הוא הדין בתפוצות החדשות בארצות אמריקה, באוסטרליה וכו', שבהן מלבד הרוב האשכנזי, מצויות גם קהילות של ספרדים דמשקאים, חלבים, בבליים וכו'. להבחנה בין חטיבות בקרב יהודי ארץ מסוימת צריך לברר, בהתאם למצב, פרטים נוספים כגון אזור הלידה (או אפילו ישוב הלידה) של האדם עצמו או של אביו ולפעמים דווקא את העדה המוצהרת. הדבר האחרון יוקל על-ידי השמוש בשאלה סגורה, שבה הנשאל בוחר בין תשובות מודפסות מראש שנוסחו בידי החוקר.

(2) שינויי גבולות: התמורות שחלו בגבולות של מדינות מקשות על דיוק החלוקה הגיאוגרפית של היהודים. אמנם שינויי הגבולות הכבירים אחרי שתי מלחמות העולם היו בעיקר באירופה ובתחום היהדות האשכנזית, ואילו התפוררות הממלכה העות'מאנית אירעה כבר לפני כן. בכל זאת רצוי להוסיף לנוסח השאלה על הארץ/המדינה שבה נולד האדם או אביו את ההבהרה 'לפי הגבולות הנוכחיים', הנהוגה במיפקדי האוכלוסייה של ישראל.

(3) מוצא על-פי האם: בארצות שקלטו הרבה הגירה יהודית יש טעם לשאול את ילידי הארץ הנידונה על ארץ הלידה לא רק של האב אלא גם של האם. את זאת מתכוונים לעשות במיפקד האוכלוסייה של מדינת ישראל המתוכנן לשנת 1994.²¹ בדרך זו תקבל חלוקה דר-דורית ודר-מינית של מוצא האוכלוסין.

(4) מספר הדורות הנחקרים: עם התוותקות היהודים בארצות שאליהן היגרו (ביחוד במדינות אמריקה ובישראל) הולך וגדל במהירות האחוז של אלה שהם כבר נכדים, נינים, וכו' של המהגרים המקוריים. במדינת ישראל בסוף 1991 היוו ילידי ישראל, שכבר אביהם נולד כאן: 37% מכל ילידי ישראל ו-22% מכלל היהודים. בגיל הרך (בני 0-4) הגיעו האחוזים המתאימים ל-68 ול-22.64. אמנם גל העלייה החדש מברית-המועצות לשעבר בלם זמנית את תהליך הגידול בחלקם היחסי של ילידי ישראל שהם עצמם בני ילידי ישראל. אך לטווח ארוך יותר מן הסתם ימשך הגידול בחלקה היחסי של קבוצה זו, אשר כסטאטיסטיקות הקיימות אינה מובחנת מבחינת המוצא בחו"ל. (5) נישואין בינקוצתיים: חקר המוצא הגיאוגרפי של היהודים נתקל גם בקושי של נישואין בין בני זוג ממוצא שונה.²³ בשנת 1990 נמצאו על כל 100 זוגות חדשים בקרב יהודי ישראל 27 שבהם החתן או הכלה או שניהם היו ילידי ישראל שכבר אביהם נולד בישראל, כך שלא ניתן לקבוע מתוך הסטאטיסטיקות הקיימות את חדגוניותם או רבגוניותם של בני הזוג מבחינת מוצאם בחו"ל (בטווח של שני דורות). מבין הזוגות

21 כך, ככל אופן, נהגו בשאלוני המבחן לקראת מיפקד זה.

22 נתוני הלשכה המרכזית לסטאטיסטיקה, כך גם הנתונים המובאים בהמשך סעיף זה.

23 בדבר ניתוח דמוגרפי של נישואין בינקוצתיים בקרב יהודי ישראל — ראה: שמלך, דלה-פרגולה ואבנר.

הנתרים היו 23% מורכבים מבן-זוג אחד שמוצאו מאירופה ומבן-זוג אחר שמוצאו מאסיה-אפריקה. אם מפרטים מדינות מוצא במקום יבשות מוצא, גדלה בהרבה השכיחות של הנישואין הבינבוצתיים. זאת ועוד, היקף הנישואין בין בני מוצא שונה צפוי לגדול בקרב יהודי ישראל. בכך יש ברכה למיזוג הפנימי בתוך האוכלוסייה היהודית המגוונת של ישראל, אך עצם תהליך זה מקשה על ההגדרה והבחנה של מוצא הצאצאים. תהליכים דומים מתרחשים בתפוצות (כתוספת נישואין מעורבים עם לא-יהודים).

הואיל ובפעולות סטטיסטיות נרחבות — כגון מיפקדי אוכלוסייה או איסוף מקיף של הודעות על לידות, נישואין וכו' — אין אפשרות מעשית לחקור הרבה דורות, יחייבו בעתיד הקשיים הנזכרים בסעיפים 4-5 הסתפקות בשאלות סתמיות על המוצא או נטישת הנושא בכלל. יש מדינות, למשל ארצות-הברית, שבהן שואלים במיפקדים על ethnic group או ancestry, ומשאירים את ההחלטה בידי הנשאל, בלי לעקוב דור דור אחרי אבותיו/אימהותיו. אבל במצב זה שוב צצה בעית הסובייקטיביות. מי שבדורותיו הקודמים היו אנשים ממוצא שונה, עשוי לבחור את המוצא שעימו הוא רוצה להזדהות.

ט. איסוף נתונים וניתוחם

חוקר הניגש לניתוח של סטטיסטיקות מוכנות, או אפילו של התשובות האינדיבידואליות על שאלות שכבר נשאלו בפועל, אין לו ברירה אלא לעסוק בחומר כפי שישנו. הוא יכול לפרשו ואף להסתייג ממנו, בהתאם לצורך ובהתאם להבנתו, אבל הוא מוגבל לחומר שנאסף כבר.

שונה מצבו של חוקר, האוסף ביוזמתו תשובות אינדיבידואליות לקראת עיבודם הסטטיסטי וניתוח התוצאות. כמוסבר לעיל, בחקר ההרכב של אוכלוסיות יהודיות יש עדיפות לשאלות על אודות ארץ לידה ומוצא לעומת שאלות על עדה. אך גם לראשונות יש המגבלות שצוינו. יתכן אפוא שבתנאים הנוכחיים המיטב הוא לשאול גם על ארצות מוצא לפי אב ואם וגם על עדה, תוך תשומת לב להבחנה בין ספרדים (עם מסורת של לאדינו) ובין בני קבוצות אחרות הנוטות להידמות להם. את טיב התשובות ניתן לשפר על-ידי הוראות לנשאלים ו/או לפוקדים (אם משתמשים בפוקדים). כמו כן, יכול להיות לתועלת השימוש בשאלות סגורות, שבהן התשובות מנוסחות ומודפסות מראש וצריך רק לבחור ביניהן.

י. אתגרים

עד שלהי המאה הי"ט רוב יהודי העולם ישבו מזה זמן רב באזורי מגוריהם. ההגירות

הגדולות מאירופה לאמריקה, שואת יהדות אירופה, העלייה לישראל ובייחוד העלייה מאז קום המדינה, שינו תכלית השינוי את המצב היציב למדיי ששרר קודם לכן. לא זו בלבד שמרבית יהדות אירופה הושמדה, כמעט כל היהודים מקדמת אסיה ומצפון אפריקה עזבו את ארצותיהם המסורתיות. התחסלו תפוצות שחיו דורי דורות בריחוק זו מזו ויכלו לשמור כל אחת על ייחודה מבחינה דמוגרפית-חברתית. יתרה מזו, התמורות היסודיות שאירעו בהתחלקות הגיאוגרפית של העם היהודי התחוללו במהירות רבה. מקרב יהודי אסיה-אפריקה, שבקרבם בלט במיוחד השוני הבינקבוצתי, עלה הרוב הגדול לישראל, אחרים היגרו למערב אירופה וכו'. במקומות מגוריהם החדשים עברו, ועדיין עוברים, עליהם תהליכים מואצים של תמורות. בישראל הולך ומתקדם מיזוג עם יהודים בעלי רקע שונה — בין אם אלו באו מארצות אחרות באסיה-אפריקה ובין אם באו מאירופה. מיזוג זה נעזר על-ידי המגמה ההולכת וגדלה לנישואין בינקבוצתיים. בתפוצות מתרחשים מיזוג פנימי דומה וכן הסתגלות לאוכלוסיות הרוב, כולל נישואין מעורבים עם לא-יהודים.

יש עניין רב, גם מהבחינה היהודית וגם מבחינת המחקר החברתי-כללי של קבוצות אתניות ומיעוטים, ללמוד ולתעד את מורשתן הסגולית של תפוצות ישראל. עדיין הדבר לא כל כך קשה, כי הוא יכול להתבצע בחלקו על-ידי רישום של עדויות והסברים מפי אנשים חיים, אשר הם עצמם שרידי תפוצות שנעלמו. לנגד עינינו מתרחש מעין מרוץ עם הזמן, כי עקב עוצמת התמורות מזה והסתלקותן של הדורות הותיק מזה הולכים ונשכחים התנאים המסורתיים. באיסוף תיעוד כזה מתעוררת בהכרח בעיית ההגדרה של קבוצות יהודיות בעלות ייחוד משמעותי בעבר. לשון אחר, אם המחקר אינו נקודתי ממש — על עיר או אזור קטן — הוא מצריך הבחנה בין 'עדות'.¹ ממאמר זה לא נעדרו נימות ביקורתיות, אך תכליתן אינה לרפות ידיים. נהפוך הוא, חיבור זה מכוון לתרום להבהרת סוגיות — כדי לסייע בעריכת מחקרים מציאאותיים, המושתתים על מושגים מוגדרים ומנומקים.

הפניות ביבליוגרפיות

י' כן-צבי, אוכלסנו בארץ, תל-אביב תרפ"ט.	כן-צבי
י' בצלאל, כתבי סופרים יהודים ספרדיים ומזרחיים בלשונות יהודיות וזרות, תל אביב תשמ"ב.	בצלאל
מיד גאון, 'עדות בירושלים', מחברת, שנה חמישית (אלול תשט"ז), 'עמ' 157-159.	גאון
ד' גורביץ, יהודי ירושלים — חקירה דימוגרפית-סוציולוגית של היישוב היהודי לעדותיו, ירושלים תש"א.	גורביץ
א"מ לונץ, 'ערי הארץ ומספר יושביהן' לוח ארץ-ישראל לשנת התרנ"ו, ירושלים תרנ"ה, עמ' כז-לא.	לונץ
מיפקד יהודי ארץ-ישראל תקצ"ט (1839), מבוא ה' אסולין, ירושלים תשמ"ז. ספירת יהודי ארץ-ישראל, ב' כרכים, יפו תרע"ח-תרע"ט.	מיפקד ספירה

